

**DRAMATIK ASARLARDA MAKON, ZAMON VA BADIY TILNING
KOMPORATIV QIRRALARI**

Choriyeva Ulug'oy Shavkat qizi

Chirchiq davlat pedagogika institutining 2-kurs magistranti

Anotatsiya. Ushbu maqolada qisqa badiiy vaqt va badiiy tilning o'zaro poetik – semantik mutanosibligi qirralari tahlili badiiy asarni o'rganishning naqadar ulkan muammolari mavjud ekanligi tog'risida so'z boradi. Badiiy vaqt tahlili asarda badiiy obrazlilik darajasining kengaytirilgan imkoniyatlarini talab qilishi va bu hol badiiy til bilan muvofiq holatda insoniyat aloqa tizimi estetik dunyoqarashining alohida ko'rinishi sifatida talqin qilinishi hamda alohida tadqiqotlarga mavzu bo'la olishi tog'risida gap boradi.

Kalit so'zlar: vaqt, real vaqt, badiiy vaqt, badiiy til, voqealar rekursi, pragmatik axborot signallari, yadro, periferiya, ekstralingvistik faktorlar, madaniy saviya, makon va zamon, badiiy asar lingvopoetikasi, simpatiya-astepatiya, asar arxitektonikasi, madaniy saviya, obrazlilik, estetik dunyoqarash.

Borliqda zamon va makon mutanosibligining turli holatlarini o'rganish borasida falsafada astronomik vaqt, real vaqt va badiiy vaqt kabi terminlar qo'llanadi. Badiiy adabiyot voqelikning badiiy in'ikosiga asoslanganligi bois unda voqelikdagi shart-sharoitlar va voqea-hodisalar xronikasi, tartibi real vaqtdagi taraqqiyotidan o'zgacha bo'ladi.

Badiiy asarlarda badiiy vaqt va badiiy tilning muqoyasaviy qirralarini o'rganish usullari ko'pdan beri munozaralarga sabab bo'lmoqda. Badiiy vaqtni o'rganish turlari va usullarini ishlab chiqish kundalik dolzarb muammolaridan biridir. Hozirga qadar badiiy asarda aks etgan vaqtni astronomik vaqtga yoki real vaqtga munosabatlarini o'rganishning turli usullari ilgari surilgan. Ularga muvofiq asar tilida vaqtga xos ayrim voqea–hodisalarning shakllanish imkoniyatlarini tahlil

qilish ham alohida poetik munosabatlarni qayd qilish va tayyorgarlikni talab qiladi. Akademik V.V.Vinogradov boshchiligida bir guruh olimlar badiiy vaqt va badiiy asar tilini o'rganish masalasiga alohida bir soha sifatida qarashni taklif qilganlar. Biroq bu borada hali biron bir qat'iy fikrga kelingan emas. Hozirga qadar badiiy tilni o'rganishning yagona kriteriylari ishlab chiqilgan emas. Shu bois badiiy vaqtning badiiy tilga munosabati muammosi ham hali hanuz hal qilinmagan.

Badiiy vaqt tahlili asarda badiiy obrazlilik darajasining kengaytirilgan imkoniyatlarini talab qiladi hamda bu hol badiiy til bilan muvofiq holatda insoniyat aloqa tizimi estetik dunyoqarashining alohida ko'rinishi sifatida talqin qilinadi hamda alohida tadqiqotlarga mavzu bo'la oladi.

Bu borada yangi davr tilshunosligida til va nutq hodisalarini farqlash haqidagi nazariyalarni ham e'tiborga olish lozim. Unga ko'ra til bevosita kuzatishda berilmagan. U jamiyat a'zolarining ongida mavjud bo'lib, ularning barchasi uchun tayyor, umumiy, majburiy bo'lgan, fikrni shakllantirish va uni ifodalashga xizmat qiladigan birliklar va ularning o'zaro munosabatlari haqidagi tasavvurlar yig'indisidir.

Nutq esa, tilning namoyon bo'lishi, ro'yobga chiqishi, voqelanish shakli bo'lib, u bevosita kuzatishda berilgan moddiy qobiqqa ega bo'lgan hodisa. Ushbu nazariya tarafdorlari shu o'rinda til birliklarini nutqning u yoki bu ko'rinishida ishlatish qonuniyatlari va imkoniyatlarini chegaralash xususida me'yor kategoriyasini ham ilgari suradilar.

Badiiy asar nutq hodisasi sifatida qaralgani bois unda aks etgan voqea-hodisalar taraqqiyotida vaqt, xronika muammosi va tartibini uning til xususiyatlari bilan mutanosiblikda kuzatish ham bevosita asarda obrazlilikning yangi manzaralarini kashf qilishga xizmat qiladi. Biroq biz ko'p hollarda badiiy nutqni badiiy tilning alohida namunasi ekanligini hisobga olmaymiz. Demak, badiiy nutqda badiiy vaqt va tilning bir ko'rinishi namoyon bo'ladi, xolos.

Chingiz Aytmatovning “Asrga tatigulik kun” asarida bir inson taqdirining yoki umumbashariy mezonlarda butun insoniyat taqdirining eng muhim qirralari,

burilish nuqtalari aks etgan bir asrga teng vaqt mezonlarini bir kunlik voqealar rakursida ochib berilganki, ular siqiq qisqa bir vaqt oralig'ida ulkan hayotiy holatlarning izohi uchun imkoniyat yaratgan. Bu borada badiiy vaqt badiiy tildagi so'zlarning, aniqrog'i so'z ma'nolarining transformasiyasiga asoslanadi. Badiiy vaqtning badiiy tilga ta'siri tilning semantik-stilistik mezonlari doirasida shakllanadi.

Aznaurova E.S. o'zining tadqiqotlarida shunday xulosaga keladiki, “agar (badiiy tilda) semantika so'zning ma'nosini bildirsa, pragmatika uning so'zlovchisi maqsadi, so'zlanish sharoiti va maqsadli nutqning ta'sirchanligi samarasini ochib berishga intiladi... So'zning vazifa bajarish imkoniyatlari muallif maqsadiga bo'ysundirilganda so'z belgisining to'rt tipi ajratiladi: yadro, periferiya, axborotli va pragmatik semalar”. Aznaurova tadqiqotlarida badiiy vaqtning lingvopragmatik kontekst muammosi ham nazarda tutilgan. Xususan, u yozadiki, “shunday qilib, lingvopragmatik kontekst bu-nutq zanjirining vaqtga tatbiqan bo'g'inidir. Unda faol birliklarning pragmatik mazmuni namoyon bo'lishi uchun kerakli verbal signallar paydo bo'lish zamonini mujassam bo'ladi. Signallar sifatida so'zning ma'no – mazmuni pragmatik komponentining yoki okkazonal pragmatik ma'no shakllanishi jarayonida (ularning eksplisit lisoniy reprezentasiyasi holatida) kontekstda o'zining kommunikativ – pragmatik parametrlarning o'zini aks ettiruvchi holatlar paydo bo'lishi mumkin.

Pragmatik axborot signallari o'zining verbal reprezentasiyasidan tashqarida ham bo'lishi mumkin. Bunday holatlarda pragmatik kontekst ekstralingvistik faktorlarni: “sharoit holati”, “fonli” yoki “madaniy saviya”, “zamon va makon” kabilarni ham o'z ichiga oladi. Bunday holatlarda kontekst fonli kommunikativ bilimning summasi (mag'zini) o'z ichiga olgan holda hamda ma'lumotning barcha bilvosita ko'rinishlarining kodini ochish orqali, binobarin, ularni aql doirasi imkoniyatlari va matn til markerlari yoki til signallaridan tashqaridagi presuppozisiya bazasini ham mujassam qiladi” (Aznaurova E.S. Pragmatika xudojestvennogo slova. –T: 1998.)

Yuqorida keltirilgan fikrlar mujassami barobarida shunday xulosa chiqarish mumkinki, badiiy vaqt va badiiy asar tili alohida tadqiqotlar predmeti bo'la olar ekan, buning uchun quyidagilarni asos qilib keltirish mumkin:

1. Badiiy asar yaratilishi jarayoni individual ijod bilan bog'liq, ya'ni ijodkor talanti, shaxsiy qobiliyati, uning ijodiy g'oyasi va badiiy tafakkurining hamda badiiy asar yaratilayotgan makon va zamoni mevasi. Badiiy asar alohida inson ijodiy faoliyatining o'sha davrdagi faoliyati mevasi sifatida hali umumxalq tili, adabiy til doirasiga kirmaydigan so'z va so'z ma'nosi orqali g'oyalarini ham qamrab oladi. Bu hol badiiy asar arxitektonikasi ijodiylikning eng muhim mezoni sifatida belgilanishi lozim.

2. Yangi davr badiiy adabiyoti insoniyat jamiyatining ko'zgusi sifatida o'zining funksional doirasini tubdan o'zgartirgan. Uning avvalgi faqatgina bir davr, zamondagi san'at namunasi sifatidagi funksiyasi badiiy adabiyot funksiyalaridan biriga aylanib qolgan, xolos. Yangi davr badiiy adabiyotida keng qamrovli badiiy vaqt kriteriyalari uning ilmiy-pragmatik uslubi bilan bog'liq holdagi rakurslari paydo bo'lishi uning jamiyat, ilm-fan va umuman mavjudlik funksiyalari darajasini g'oyat darajada o'zgartirib yubordi. Xususan, "Sarguzashtnoma", "Sayohatnoma" asarlari geografiya, okeanologiya, zoologiya, botanika, biologiya bilan bog'liq kashfiyotlarni o'zida mujassam qilgani holda nafaqat bu boradagi ma'lum ilmiy g'oyalar, nazariyalarni, balki hali ilmga noma'lum bo'lgan ko'plab gipotezalarni ham tarixan diaxron munosabatlarda ijtimoiyga arenaga olib chiqdi. Bu borada yana kosmonavtika, fizika, kimyo, jamiyatshunoslik, maishiy, harbiy mavzudagi romanlarda ilgari surilgan g'oya va fikrlarni inobatga olsak, badiiy asarda aks etgan badiiy vaqt va badiiy tilning ijtimoiy ong taraqqiyotidagi o'rni va roli naqadar ulkan ekanligi ma'lum bo'lib qoladi. Qolaversa, hozirgi davrda jamiyatshunoslikka oid juda ko'p hodisalar ham badiiy asarda o'z aksini topmoqda.

3. Umumxalq tili biron – bir millat, xalq nomi va saviyasi bilan bog'liq. O'sha xalqning mentaliteti, ilmiylik saviyasi, jahonda tutgan o'rni umumxalq tilining ichki va tashqi darajasini belgilaydi. Badiiy til milliy qobiqdan holi hodisa sifatida badiiy

asarning umuminsoniyat mulki ekanligi bilan asoslanadi. Binobarin, badiiy adabiyot umuminsoniy qadriyatlardan biri sifatida baholanadi. Navoiy, Shekspir, Dante, Pushkin, Servantes kabilarning dohiyona asarlari zamon va makon yoki milliy qobiqlarni tan olmaydi. Badiiy asar umuminsoniy qadriyatga aylanar ekan, unda ilgari surilgan g'oyalar, kashfiyotlar butun insoniyat mulki bo'lib qolar ekan, badiiy til ham biror bir xalq tili yoki tarixi bilan chegaralanib qolmasligi kerak. Ular insoniyat tarixining deyarli barchap vaqtlariga va jamiyatning barcha qobiqlariga tegishli. Badiiy asarning biror-bir xalq tilida, milliy tilda yaratilishi uning tashqi qobig'ini belgilaydi, xolos.

Bu kabi asoslarga muvofiq «badiiy adabiyot in'ikosida zamon va badiiy til muammosi» degan hodisani alohida fan tarmog'i sifatida o'rganish zarurati tug'iladi. Shunga muvofiq uning o'ziga xos o'rganish obyekti, predmeti va maqsad-vazifalarini belgilash ham kun tartibidagi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Har bir xalqning milliy mentaliteti uning madaniyati, madaniy saviyasi, aniqrog'i, “o'zligining” saviyasi bilan bog'liq. Badiiy adabiyot madaniyatning bir ko'rinishi sifatida uning namoyon bo'lish usullaridan biri va binobarin, eng muhim usulidir. Har qanday badiiy asar umuminsoniy madaniyat mulki bo'lishi bilan bir qatorda u millatlar orasidagi madaniy, etnografik, diniy va boshqa xususiy belgilarni bir millatdan ikkinchi millatga o'zlashtirilishida eng muhim vosita hamdirki, bu o'rinda asarda aks etgan diaxron yoki sinxron vaqt oralig'idagi voqea-hodisalar uning mavjudlik belgisi hisoblanadi. Zero, har bir millat va har bir insonning madaniy saviyasi uning tilida namoyon bo'ladi.

Badiiy asar lingvopoetikasi, ya'ni unda aks etgan voqea-hodisalar va vaqti va makoni, ularning taraqqiyotini lingvistik elementlar bilan ta'minlashga bog'liq til xususiyatlari demakdir. Unga muvofiq yuqoridagi gipotezalar badiiy vaqt va badiiy asar tilining mutanosiblik qirralarini o'rganishning xususiyatlari aniqlab olinganidan so'ng ma'lum bo'ladiki, mavzu, real vaqt, badiiy vaqt, so'z shakli va uning g'oyasi asarda ma'lum bir shakl (so'z shakli yoki so'zning tovush tarkibi, grammatik va

leksik-semantik holati) ning ham original istifoda qilinishini talab qiladi. Istifoda qilingan til shakllari milliy yoki individual til resurslari imkoniyatida yotadi.

Badiiy tilning tavsiya qilingan kriteriyalari asosida tadqiq qilinishi uning barcha xususiyatlarini qamrab oladi. Tilning tasviriy ifoda vositalari asarda o'ziga xos shaklda qo'llanishi ijodkorning individual uslubi hisoblanadi. G'oya til shaklida bo'ladi. O'quvchi bu tilni qanday qamrab oladi? Yoki qanday tushunadi? Tushunilishi davomida badiiy asar san'at namunasi sifatida o'quvchida kerakli emosional his-tuyg'u yoki psixofiziologik holat uyg'ota oladimi - yo'qmi? SHu holatni yasash uchun ijodkor qanday mavzu, g'oya, shaklni tanlashi va ularga muvofiq qanday til resurslaridan foydalanishi kerak? Asar arxitektonikasi qanday tuzilganda badiiy g'oyaning izchilligi muvaffaqiyatli bo'ladi? Xuddi shu holatlar so'zsiz badiiy asarning muvaffaqiyati zamirida yotadi.

Badiiy asar-individual ijod mevasi. Binobarin, ijodkor o'z lug'aviy boyligi doirasida asar arxitektonikasi tuzadi, asar tilini bezash, shakllantirish uchun yangi lingvopoetik vositalar yaratish mobaynida original badiiy – tasviriy vositalarga murojaat qiladi, tilning lug'aviy imkoniyatlarini kengaytiradi.

Asarda so'zlarning adabiy shaklini istisnoli buzib ko'rsatish ijodkorga muallif yoki qahramonning individual qalb manzaralari, psixologik kechinmalari mundarijasini ochib berishga xizmat qiladi. Xususan, Angliya modernizm adabiyoti otasi J.Joysning «Uliss» romanida bir inson taqdiri jamiyat taqdiriga aylanar ekan, uning bir kunlik taqdiri uzib olingan holda ko'rsatiladi. Binobarin, qahramonlar monologi bayon qilinar ekan, so'z, frazalar uzib qo'yiladi, gaplar tumtaroq, yarimta-yurimta shakllarda beriladi, ayrim bandlar faqat nuqtalar bilan berilgan. Bundan maqsad qahramon ongida yuz berayotgan psixologik jarayonlarning aniq fotokopiyasini ta'minlashdan iborat edi.

Hayot hamisha ko'p qirrali. Bir xil muhitda har kim nisbatan har xil yashashi, biri ikkinchisiga o'xshamas tajriba, his-tuyg'u orttirib borishi tabiiy. Yozuvchi yaratadigan tasvirlarda yuqoridagi omillar bilan birgalikda ana shu-xususiy hayot tajribalari, dunyoqarash, voqelikka munosabat, simpatiya-antipatiya, ideal, etik-

estetik konsepsiyalarning ham muhri bo'ladi. Shunga ko'ra, uslub doimo o'ziga xoslik, individuallik hodisasi sifatida yuzaga chiqmog'i kerak. Uslubsizlik birinchi navbatda, talantsizlikni, qolaversa, yana mahoratsizlikni anglatadi. “Uslub busan'atkorning o'zidir”, degan aforizmning ma'nosi ham shunda.

Yuqoridagi qisqa badiiy vaqt va badiiy tilning o'zaro poetik – semantik mutanosibliqi qirralari tahlili badiiy asarni o'rganishning naqadar ulkan muammolari mavjud ekanligini ko'rsatib beradi. Inson butun umri davomida mana shu muammolar yechimini topishga intiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aznaurova E.S. Pragmatika xudojestvennogo slova. –T: 1998.
2. Anikin G.V., Mixalskaya N.P. Istoriya angliyskoy literaturi. –Moskva: 1975.